

А. М. ПОПОВСЬКИЙ

СЛОВО “БОРЩ” В ОНОМАСТИЧНОМУ ТА АПЕЛЯТИВНОМУ КОНТЕКСТІ

Улюбленою стравою українців є борщ, без якого кожен із нас не обходиться в щоденній трапезі. І, певно, рідко хто замислюється над історією цього вічно живучого і життєдайного слова, з яким пов'язана і таїна його народження, і засіб лексичного багатства, витвореного на смачній основі в мовній стихії нашого народу та майстрів художнього слова.

“Перша згадка, — як зазначає професор П. П. Чучка, — лексеми *борщ* припадає на 1619, а, щонайменше, — на 1561 рік” [НВ УжДУ, 40]. У “Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.”¹ зафіксовано лише топонім “*Боршовка*, ж. назва села у Волинській землі Борщівка: и мы, подумав с нашими князи и с паны ... дали есмо и записали за его вьрную службу села на имя Малов ... а в Кременецкомъ повьте: Боршовка, Рыдомль, Устье” [Луцьк, 1430; АрхЮЗР, 8/IV]. Зате в “Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст.”² слово *борщ* подається як: 1) страва; рослина і власна назва: Борщикъ, борьсчикъ ч. *пестл.* 1. (*страва*) борщик: тые хлопи з одное мисочки поливку албо борщик хлєпчют [1598 Виш. Кн., 105].

2. Вл. н.: Михай Борьсчикъ [Реєстр 358]. Борщъ, Борьщъ ч. 1. (*назва рослини*) борщ, борщівник: а на толок& ходАть по добро(и) воли на манастьрьско(и) страве. Тамъ же но(д)ле манастьря люде(и) сл&жебныхъ Ді чивко(в) которые дають древа борьщъ лыка [Київ, 1552 ОКЗ 45]...

¹ Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: В 2-х т. — К., 1977. — Т. I, — С. 114–115.

² Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 1996. — Вип. 3. — С. 38.

3. Вл. н.: Івань бо(р)щъ [Ресстр 177, 36].

Удостоївся борщ розлогих тлумачень і в етимологічних словниках, які, подаючи його історію в системі слов'янських мов, не обходять індоєвропейської сім'ї. І лише в “Етимологічному словнику української мови” [Т. I, 236] порушується питання про його суто українську особливість.

Зате Володимир Супруненко остаточно ставить крапку над і: “Чи відомий борщ у інших народів? Звичайно, страв, у які “зволочена” різна городина, багато в кухнях племен, що мешкають на усіх материках. Але такого, як у борщі, поєднання овочевих компонентів, способів їх обробки і специфіки закладання не знайдемо у найбагатіших і найвишуканіших перших стравах. На думку деяких кулінарів, найближче до борщу стоять російські “щі”. В усякому разі більшість упорядників російських тлумачних словників пояснюють слово “борщ” як різновид “щей”. Для українців це звучить трохи образливо — з одної печі, та не однакові калачі. На твердження про схожість борщу і “щей” в української господині відповідь одна: “Прирівняв свиню до коня, та шерсть не така”. У Польщі є страва, яку називають “борщик”. Це заправний суп з м'ясом, рибою, овочами і квашеним буряком. У румунів слово “борщ” означає “скисати”, кислий квас, на якому варять супи — “чорби”. Якщо супи готують з буряком, то це вже будуть “чорби по-руськи”. Зустрічаються борщові назви в білоруській, литовській кухнях, та і в російській їх чимало, але пріоритет розробки рецептурної основи залишається за українцями” [Супр., 222–223].

Як дорогоцінний віковичний скарб українського етносу, борщ по-мандрував у широкі світи, куди тільки не завювала лиха доля українців із отчого краю. Пошлемося, бодай, на статтю професора Іллі Нікберга із Сіднея “Як харчуються в Австралії”: “Цікаво, що в багатьох родинах іммігрантів продовжують харчуватися згідно з етнічними кухнями. В родинах з Узбекистану часто готують плов чи манти, у росіян — пельмені, українці Австралії їдять вареники, борщ, фарширований перець тощо” [ВЗ, 8.02.2002, с. 14]. Про це свідчать й самі іноземні гості, які вельми схвально відгукуються про нашу національну кухню. Так, наприклад, Джудіт Ендер, волонтер корпусу миру США, яка нині працює викладачем у Миколаївському філіалі Києво-Могилянської Академії, зізнається: “Не знаю, як на Україні, французи, наприклад, кулінарію вважають мистецтвом. Мені дуже сподобалася українська кухня, і я намагалася готувати українські національні блюда. Борщ, наприклад, або вареники” [Мушин., 9].

Зачинатель нової української літератури І. П. Котляревський майстерно використовує назву цієї страви в традиціях жартівливої мови, в якій змальовується вдача українця:

Борщів як три не поденькуєш,
На моторошні засердчить;
І зараз тяглом закишкусш,
І в буркоті закендюшить.

[Котл., 115]

(Як днів три не поїси борщу,
На серці стане моторошно,
І зараз кишки стягне
І в кендюсі забуркотить).

[Котл., 378]

Проте, як вважає Олександр Перлюк, така страва не може не викликати певних емоцій: “Справжній мужчина, навіть коли їсть борщ, очима поїдає жінку” [Перлюк, 8], або: “Не Боги варять чоловікам борщі, а богині!” [Перлюк, 8]. Запорізький гуморист Петро Ребро щиро сміється з сучасних патріотів-борщолубів: “Борщ із перцем полюбає. З вишнями вареник. Про народне щастя дбає більше, ніж Пензеник” [Ребро, 86]. А січеславський письменник Володимир Заремба розповів цікавий випадок із борщем у колі відомих письменників: “Було це за радянських часів у зимню пору. Максим Рильський з Андрієм Малишком зайшли до ресторану, аби зігрітися та вдовольнити спраглу душу гарячим обідом й поговорити про наболіле. Поруч з їхнім столом з’явився якийсь чоловік і вткнувся в газету. Малишко, потираючи руки, звернувся до молодої офіціантки: “Принеси-но нам, голубонько, нашого українського борщу!”. Рильський враз помітив, як зреагував чоловік за сусіднім столом на *наш український борщ*, голосно прорік: “Андрію! Скільки я тебе вчу чемності: “Принесіть, будь ласка, нам радянського українського борщу!”... Цю ж історію подає Віта Левицька в нарисі “Максим Рильський і тасмний покровитель” у рубриці “Український радянський борщ”: “Характер ставлення Максима Рильського до контролю з боку влади видно із бувальщини, яку переказала дружина Остапа Вишні (також поетового приятеля). Пішли вони одного разу в улюблений ресторан. А оскільки біля них завжди крутилися “літературознавці у цивільному”, то Рильський, примруживши око, голосно гукнув до офіціантки: “Шановна, подайте нам, будь ласка, українського радянського борщу!” [ДЧ, 2008, № 3, с. 3].

Іншу рсакцію на наш таки борщ подає Павло Глазовий у гуморесці “Хто шумів?”:

В ресторані “Вітрячок”
Запитав директор:
— Хто шумів тут? Ревізор
Чи якийсь інспектор?
Кухар каже: “Ето тіп
В вишійої рубашке
По-українски мораль
Резал нашей Машке.
Распекал: “Ваш борщ
такий,
Що не можна їсти!”
Разжірелі, стервечи,
Націоналісти!”

На жаль, борщ останнім часом на сторінках преси набуває гострої соціальної характеристики життєвого рівня наших громадян: “У хаті вже кілька тижнів немає хліба, нема мила. І — ні копійки на ліки, ні яблучка. Хоч закропитися. Яке воно тепер на смак? “Купіть — три гривні кіло”, — пропонує бабуся. А скільки душа прагне борщу — запашного, українського. З перчиком і з квасолькою. Такого, як у дитинстві.

Згадки про дерунчики духмяють кухню, на якій уже кілька місяців ні картоплинки. Хіба купиш її за злиденну пенсійку? Не розженешся з нею навіть до порога” [Сковронек, 10]. Цю ж болючу тему порушує на 16 році суверенітету України Ірина Новосад у статті “Чому ж тоді український борщ подорожчав майже в 3 рази?”, з’ясовуючи причини зубожіння трудового люду: “Борщу має бути багато — такий святий принцип української кухні. Але нині все менше українців може собі дозволити багато справжнього борщу. Тому що ціни на головні компоненти цієї національної страви — картоплю, капусту, буряк та моркву — піднялися до рекордно високої позначки” [Новосад, 2]. Не менш вагомі свідчення про борщ зафіксовані також творчою інтелігенцією: “Коли Григорій Косинка вчився в ІНО, Кримський був професором. Валер’ян добре знав Агатангела Юхимовича і якось запропонував Григорію зайти до нього.

Агатангел Юхимович багато розпитував Григорія про студентське життя та навчання. Захопиве навчання досить багато обговорювали, — згадував Григорій, а про життя він, не подумавши, бовкнув: “Нужденний пайок, бурда в їдальні, матеріальні нестатки набридли, заїдають...”

Кримський подивився шильно на Григорія і запитав: “Коли ви, юначе, їли борщ?” Несподіване запитання ошелешело Григорія, і він, ніяковіючи, мовив: “Учора”... Те ж саме запитання чекало й на Валер’яна, який відповів, що їв борщ два дні тому. Агатагел Юхимович усміхнувся: “Ото б я ще й скаржився! А хто знає, кому належать такі рядки:

А у хаті на постелі
У сурдугі і плащу
Сидить студент медицини
Другий місяць без борщу?

Ми покотилися зо сміху, ледь вимовляючи ім’я Степана Руданського. Агатагел Юхимович, який любив пожартувати, тут же докинув:

“А ти, дубс, кріпнись,
Та рости, та рости,
Не хились, не кривись” [МС, 221].

Тепло отчого дому з синівською любов’ю змальовує Володимир Сіренко в повісті “Прощання, як все життя”: “Я ставив на росяний спориш валізу і обіймав тебе, виморену роботою від зорі до зорі, а ти плакала, витираючи кінчиком хустини очі. Ми йшли у двір під аркою винограду, що густо заплівся від воріт аж до погребя.

У дворі я вітався з батьком та сестрою, і всі разом ми прямували на веранду. Ти питала мене, витерши хустиною зволожені очі:

— Їсти будеш? Адже з дороги...

— Якщо є борщ, то буду, — казав я, обіймаючи тебе за плечі, — такого борщу як ви варите, нашого новоспасівського, ніде не попробуєш.

За кілька хвилин переді мною парував у мисці борщ. Він пахнув часничком, старим салом, заговченим з цибулею...” [Сіренко ХД, 62].

То ж з покоління в покоління українська жінка, берегиня сімейного благополуччя, чаклувала, чаклує і буде чаклувати над дивною енергетичною силою цієї страви заради святого родинного добра, про що скупо, але змістовно занотував Петро Біливода (Шевченко) споконвічний трудовий ритм українського життя в своїх поетичних рядках:

Ще сонце спить.
А мати варить борщ.
А батько в’яже віники [Біливода, 70].

Проте зрідка з борщем трапляються поетичні недоречності, в яких невдале римування затуманює образне сприйняття твору в цілому:

Сало
в борщ
товкач

затовк —
зааплодував
сам вовк [Вархол, 5].

Борщ для українця — символ надійного даху над головою, родинного тепла, сімейної злагоди, окраса столу і оселі, насолода і втіха і в будні, і в свято. Без сумніву, що таке активно вживане слово у загальнонародній мові не могло не породити нових лексичних одиниць з іншим значенням. Цікаві думки з цього приводу висловлює Володимир Кузьменко: “Вже стало майже крилатим слово “переборщив”, коли кажуть, що хтось десь колись у чомусь перестарався. Насправді це слово нічого спільного з борщем не має, а походить від активного на наших західних землях слова “**борзо**”: *борзо — борше — ще борше — переборшив*” [Кузьменко, 15].

І дійсно, це слово набуло нового змісту — від гумору до трагедії. Про це переконує гумореска Івана Калениченка “Натякнув”:

— Васильку, ти натякни Сашкові, щоб мене слухався, — обережно попрохала баба Марфа сина, аби той, бува, не *переборщив*.

І Василько натякнув так, що Сашко з тиждень не міг ні сісти, ні встати [ВЗ, 15.10.1999, с. 16].

Або щоденниковий запис Сергія Єфремова 13 травня 1924 р.: “Недавно заповідяв собі смерть член ВУЦВКа якийсь Лутовкін. Фігура, мабуть, малопомітна, бо нічого про його ніхто не знає, але факт самогубства “особи” звернув на себе увагу. Самогубство серед більшовиків тепер взагалі річ дуже поширена, надто поміж молоддю. І це натуральний наслідок того *переборщення* в ідеології і практиці, до якого дійшов більшовизм. Вийли з людей душу і патомість нічого не дали. Жити не стало чим. Хто не шкурник з природи, у кого є потяг до чогось вищого, той часто мусить задихатися в цій надто важкій атмосфері, з якої нема іншого виходу, як револьверне дуло” [Єфремов, 21].

Не оминають *борщу* й наші сучасники, коли йде мова про болючі питання становлення української національної еліти. Так тернопільський письменник-публіцист Арсен Паламар у статті “Еліта чи аристократія?”, даючи об’єктивну характеристику елітним займам та прибудам, зазначає: “Про яку національну еліту можна говорити, коли з п’яти відсотків й принаймні чотири — це байдужий, якщо не ворожий національній ідеї чужинецький елемент? Дмитро Донцов мудро застерігав не об’єднувати в горщику капусту, бульбу, стару підозву і здохлого kota.

Але ми, як ті німі, вперто пхаємо до того горщика ще більше старих підозов і здохлих котів і наївно сподіваємося, що з тих помиїв вийде

густий, наваристий *український борщ*. Не вийде, панове! Сам чорт відвернеться від такої страви!” [Літ. Укр., 22.02.2007, с. 1, 3].

Цікаву анотацію про *борщ* подає Ганна Грищенко: “*Червоний борщ*, як ми всі знаємо, — смачна народна українська страва, яку ми любимо і охоче їмо. Але не всі з нас знають, що це ще й збірка новел українського американця Олесь Березного, та ще й не простих новел, а доволі незвичних, напівфантастичних. Таку страву в українській літературній кухні, без перебільшення, ще не готував ніхто. Тут саме життя вправними рухами кришить і перемелює людей — на дрібні шматки, на складові однієї великої страви, що називається “історія України”, що вивчається у шкільних підручниках, що фіксується у пресі та людській пам’яті. І кожен, хто прочитає “*Червоний борщ*” Олесь Березного, зафіксує і собі частинку цієї історії — і того, що він бачив сам, і того, чого побачити, на щастя, не довелося.

...Книга ця, безумовно, поживна, але й жорстока і кривава, як і українська національна історія, яку без броду споживати неможливо... Бридких таємниць української історичної “кухні” Березний у свій “*борщ*” насипав від щирого серця. Тож нервовим, гидливим, хворим, падлюкам та некомпетентним в українській історії дегустаторам до “*Червоного борщу*” братися не варто — навіщо псувати собі апетит? Усім іншим можемо лише побажати смачного” [ДЧ, 2008, № 5, с. 7].

З борщем пов’язані й цікаві дитячі словотвори. Валентина Данилівна Гончар у споминах про Олесь Гончара згадує так: “А ще Олесь не раз повторював зі сміхом незвичні вислови нашої трирічної доньки: “Що ти мені, мамо, так *борщ насметанила*?” [Гончар В., 58]. Не менш цікавими й повчальними її поради і щодо “*пересоленого борщу*” в сімейних стосунках: “Пригадується, як Василь Березний дивувався моїй витримці в час нашого обідання, а він часто бував свідком, коли Олесь, прийшовши зі снілки чимось знервований, накидався на мене із зауваженням, несправедливо дорікав за *пересолений борщ* чи “відбивну, як підшова” і все це підвищеним роздратованим тоном, а я, перемовчавши, не реагуючи на бурхливий спалах емоцій, за якусь там хвилину зверталася до Олесь спокійним тоном, ніби нічого й не сталося. Він же, перекипівши, вгамовувався і вже усміхався до мене доброзичливо, хвалячи страву чи дякуючи за смачний обід” [Гончар В., 66].

Поряд із цими формами функціонують слова: *доброщити* “довести до кінця, завершити, доробити”; *борщувати* “їсти борщ”; *борщівничити* “торгувати борщем”; *борщівниця* “торговка борщем”, “любителька борщу”; *борщівник* “горщик для борщу”; любитель борщу; глумлива

назва рота; *борщівка* “ямочка біля бороди, вусів” та ін. [ЕСУМ, I, 236; Супр., 219–237]. Досить влучно борщовими словотворами користувалися й талановиті майстри художнього слова: “Лесі Українці чужі всі формальні, штучні, декадентські *переборщування*, вона вміє обмежуватись у своїх засобах, уміє простими словами викликати глибоке враження” [Франко, 161–162]. Побутують досліджувані лексичні одиниці також і в українських діалектах. Так, наприклад, у буковинських говорах активно функціонують:

Борщ. -у, ч., кул. 1. Квас із висівок або житнього борошна. Заг. *Наїсії грісу, най борщ запарю* (Валява Кіцм.). 2. Борщ. Заг.

Борщівка, рідк. **Боршівка,** -и. Невелика діжка для квасу. *Див. Борщ.* 1. Кіцм., Стор., Глиб., Нов., Хот., Кельм., Сок. *Маріє, всип води в борщівку* (Шилівці Хот.) [СБГ, 37].

Воїнами ОУН-УПА це слово використовувалось як псевдонім: **Борщ** — Стебельський Степан [сот.; т. 30. 9–21, 23–29...] і навпаки: **Харч** — Борщ Анатолій [Павликів., 39, 372].

Останнім часом до нього проявили інтерес сучасні музикальні колективи, обираючи назву як своєрідну рекламу з певним інтригуючим змістом, як-от: виступає група “**Борщ**” [ВГ, 25.04.2008, с. 5].

Отже, якщо в загальнонародній українській мові слово **борщ** і похідні від нього виконують досить активну функцію не тільки самозбереження, але й творення нових мовних одиниць як на рівні лексичному, так і семантичному, то в антропонімічній системі прізвища з “борщовою основою” характеризуються своєрідною специфікою деривації. Найбільш поширеною тут є безафіксна модель:

Борщ [Булава, 265; Горн., 122; ГПСУ 36, 124, 149, 178, 181, 185, 195, 216, 252, 258, 272, 294, 306, 322, 387; ДУ, 20.10.1992, с. 3; ІМСУП, 972; Кач., 124; М, 50; НЛЮ, лютий, 2005, с. 6; Павликів., 208, 307, 372; Реєстр 81, 249; Редько, 79; Редько СУП, 76, 99; Сіренко, 239; Сл. Пр. 20–26.01.2005, с. 9; 17–23.03.2005, с. 8; УГ, 3; УМЛШ, 34; УР 07.03.1999; 10.08.2006; ЧЖ, 158; Чучка, 85].

Досить продуктивно для морфологічного способу є творення прізвищ з суфіксами:

- аг-ів-ськ-ий: **Борщагівський** [РВ, 420];
- аг-ов-ськ-ий: **Борщаговський** [ШС, I, 85; Реєстр 35];
- ак: **Борщак** [УС, 14.01.1999, с. 2; Дей, 445, 93];
- ан-ин-енк-о: **Борщаниненко** [Реєстр 153; Сіренко, 239];
- ан-ський: **Борщанський** [Булава, 265; Довбня, 182];
- а-цький: **Борщацький** [Сл. Пр., 27.05.—2.06.2004, с. 9];

- ев-ич: **Борщевич** [ГПСУ, 91; Дну, 14.11.2007, № 19–20, с. 1];
- ев-ськ-ий: **Борщевський** [Бористен, 2007, № 10, 18; Булава, 265; Дж., 7; Бюл., 58; ГПСУ, 34; Сл. Пр., 25–31.10.2007, с. 11];
- ег-ов-ськ-ий: **Борщеговський** [Реєстр 92];
- енк-о: **Борщенко** / **Борщченко** [Реєстр 29, 38, 66, 98, 104, 136, 155, 164, 172, 192, 211, 243, 408, 439, 298; Булава, 265; НЖ, 2; ГПСУ, 5, 182, 216, 272, 277, 307, 316, 334, 336; Ско-роход, 2; УС, 8–14.06.2005, с. 12];
- ик: **Борщик** [Реєстр 282; ГПСУ, 248, 325; ІМСУП, 972];
- ин: **Борщин** [Булава, 265];
- ич-енк-о: **Борщиченко** [Реєстр 281];
- ів: **Борщів** [ЗКЗ, 222];
- ів-ськ-ий: **Борщівський** [Булава, 265; ВЗ, 2, НЛУ, 2];
- ов: **Борщов, Борщов-а** [Булава, 265; Горп., ПСУ, 256; Літ. Укр., 7.03.2002, с. 5; ШС І, 85; УРЕС І, 223];
- ов-е-цьк-а: **Борщовецька** [Вісник КНЛУ, 188];
- ук: **Борщук** [Булава, 265].

Для цього типу антропонімів характерні й такі, що утворюються синтаксичним способом, зокрема дієслово в формі наказового способу, поднане з іменником, що виражає об'єкт дії, як-от: **Вариборщ** [АА, 1]; [Літ. Укр., 7.03.2002, с. 5]; **Давиборщ** [АА, 1], **Звариборщ, Замриборщ** [Реєстр 149]; **Замниборщ** [Стельмах, 197]; **Недайборщ** [ІМСУП, 982], **Недайборщченко** [Реєстр 45]; **Печиборщ** [Редько, 45, 179; Редько СУП, 74], **Плюньборщ** [АА, 1]. Рідше зустрічаються іменникові сполучення типу **Дідоборщ** [Зоря, 19.09.1988, с. 3].

Окрім антропонімів, слово *борщ* утворює топоніми: **Борщів** — місто Тернопільської області [УРЕС, І, 223], села **Борщовка** [Саб. 64], **Борщівка** [ЕМК, 74]; **Микільська Борщагівка, Петропавлівська Борщагівка, Софіївська Борщагівка** — приміські житлові масиви міста Києва [УРЕ, XI, 406], **Борщове** — селище міста Сніжного Донецької області; **Борщагівка** — Артемівського району Донецької області тощо. Проте ці топоніми, окрім номінативної функції, несуть в собі ще й пізнавальну інформацію з історичного минулого, як-от: “Іскра разом з Кочубеєм були страчені 1708 р. під **Борщагівкою** (тепер с. **Борщагівка** Погребеценського району Вінницької обл.) [ЕУШС, 161].

Більше того, назви традиційних страв можна вважати однією з етнокультурних реалій, а в складі українських фразеологізмів виявляється їхня національна своєрідність та особливості народних асоціацій щодо лексеми *борщ*: *причепився як голодний до борщу* [ССНП, 18] — активно

взявся до якоїсь справи; *вхопив як шилом борщу нализ; взяв як на шило борщу* [ССНП, 18] — нічого не отримав, зазнав невдачі; *свищі в борщі* [ФСУМ, 2, 781] — у кого-небудь немає нічого, хто-небудь дуже бідний; *вигадати таке, що і в борщ не кришать* [ФСУМ, 1, 84] — шлести нісенітницю, дурниці. Не менш поширеною ця лексема є в прислів'ях та приказках, як-от: *Борщ без каші — удівець, а каша без борщу — вдовиця* [ЗД, 6–12 грудня 2005, с. 2]; *Двоє рідких, третій борщ. Борщ — аж хвилі встають! “Мамо, недобрый борщ!” — “Ет, прийде тато з панцини, то й недоброго з'їсть! Їжте, дітоньки, наварила борщичку, давала псові, а він не хотів їсти. Коли ласовать, то ласовать, — бий, жінко, ціле яйце в борщ! Ти, чоловіче, їж борщик, а я м'ясе, бо мене дитина ссе! Як не любя жінка, то чоловікові дома і борщ смердить. Біда мені без діда, — хлецу борщик без хліба* [УНП, 43, 45, 46, 332–334, 338].

Не менш цікавими для дослідників лишаються також і статистичні дані щодо функціонування кожної лексико-семантичної одиниці, утвореної на основі досліджуваного слова.

Отже, всебічне вивчення особливостей цього мовного явища сприятиме виявленню цікавих чинників у формуванні цілісної системи зі своєю історією українського національно-мовного колориту. І будьмо ретельними в опануванні одного з багатючих показників духовності нашого народу, який зберігає своє єство у віковичній скарбниці народного слова.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

- АА — Архів автора 1970–2000 рр.
Біливода — *Біливода (Шевченко) П. М.* Ось така мені випала доля. Поезії та листи. — Київ: Молодь — Ф-ма Деркул, 1998.
Булава — *Булава Н. Ю.* Сучасні українські прізвища північної Донеччини: Дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2005.
Бюл. — Бюлетень ВАК України. — 1998. — № 4.
Вархол — *Вархол, Роман.* Гуде золота бджола під Києвом і під Корсунем // Літературна Україна. — 2007. — 22 лютого.
ВГ — Газ. “Вечерний город”, м. Дніпропетровськ.
ВЗ — Газета “Ваше здоров'я”. — 1997. — 10 грудня.
Вісник КНЛУ — *Борщовецька В. Д.* Етапи навчання студентів-економістів англійської фахової лексики з урахуванням когнітивних стратегій. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. — Вип. 5.
Гончар В. — *Гончар, Валентина.* “Я повен любові...” (Спомини про Олеса Гончара). — К.: Сакцент Плюс, 2008.
Гори. — *Горпинич В. О.* Прізвища північного степу // Ономастика і апелятиви. — Дніпропетровськ: ДДУ, 2000.
ІПСУ — *Горпинич В. О.* Прізвища Степової України. — Дніпропетровськ: ДДУ, 2000.

- Дей** — *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів XVI—XX ст. — К., 1969.
- Дж.** — Газ. “Джерело”. — 1999. — № 4. — 26 лютого.
- Дну** — Газ. “Дніпропетровський університет”.
- Довбня** — *Довбня, Володимир.* Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років. — К.: Текст, 2002.
- ДУ** — Газ. “Демократична Україна”.
- ДЧ** — Газ. “Друг читача”.
- ЕМК** — Етнографічні матеріали, зібрані Васильом Кравченком на Україні, а більшістю — в межах Волині. — Житомир, 1920. — Т. II.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1982–1983.
- ЕУШС** — Енциклопедія українознавства для школярів і студентів. — Донецьк: “Стакер”, 1999.
- Єфремов** — *Єфремов, Сергій.* Щоденники 1923–1929 рр. — К., 1997.
- Зд** — Газ. “Здоров’я і довголіття”, Київ.
- ЗКЗ** — Західноканадський збірник. — Едмонтон, 1975. — Вип. 2.
- Зоря** — Газ. “Зоря”, Дніпропетровськ.
- ІМСУП** — Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967.
- Кач.** — *Качуровський, Ігор.* Покоління другої світової війни в літературі української діаспори // Кур’єр Кривбасу. — 2002. — № 147.
- Котл.** — *Котляревський І. П.* Повне зібрання творів. — К., 1969.
- Кузьменко** — *Кузьменко, Володимир.* Наслухаючи солов’їну // Українське слово. — Ч. 51. — 1998. — 24 грудня.
- Літ. Укр.** — Газ. “Літературна Україна”.
- М** — Мовознавство. — 1973. — № 4.
- МС** — *Мороз-Стрілець, Тамара.* Університет на дому // Нащадок Степу: Спогади про Валеряна Підмогильного / Упор. М. П. Чабан. — Дніпропетровськ: ЧП “Ліра ЛТД”, 2001.
- Мушини.** — *Мушинская Е.* Они о нас // Николаев. Публицистический и литературный журнал. — Николаев. — 2000. — № 1. — Май.
- НВ УжДУ** — *Чучка П. П.* Власні назви в історичному словнику загального типу // Науковий вісник УжДУ. Сер. Філологія. Ономастичні студії. — 1996. — № 2.
- НЖ** — Газ. “Наше життя”. — 1993. — 5 жовтня.
- НЛУ** — Газ. “Народний лікар України”. — 1999. — № 6. Червень.
- Новосад** — *Новосад, Ірина.* Чому ж тоді український борщ подорожчав майже в 3 рази? // Акценти. Суспільно-політичний тижневик. Спецвип. — 2007. — № 36. — 25 вересня.
- Павликів.** — *Наталія, Павликівська.* Словник псевдонімів ОУН-УПА. — Вінниця: О. Власюк, 2007.
- Перлюк** — *Перлюк, Олександр.* Пермонізми // Літературна Україна. — 2000. — 20 січня.
- Перлюк О.** — *Перлюк, Олександр.* Хто варить борщі? // Літературна Україна. — 1998. — 9 квітня.

- РВ** — *Ростислав, Василенко*. Життя в гримі та без. — Торонто; Київ, 1997–1999.
- Ребро** — *Ребро, Петро*. Козацькі жарти. — Запоріжжя, 1999. — Кн. 7.
- Редько** — *Редько Ю. К.* Довідник українських прізвищ. — К., 1968.
- Редько СУП** — *Редько Ю. К.* Сучасні українські прізвища. — К.: Наук. думка, 1966.
- Ресстр** — Ресстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995.
- Саб.** — *Сабадаш В.* Формування української ботанічної номенклатури. — Ужгород, 1996.
- СБГ** — Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. — Чернівці: Рута, 2005.
- Сіренко** — *Сіренко, Володимир*. Ватчина. Роман. Рукопис. — Дніпропетровськ, 1990.
- Сіренко ХД** — *Сіренко, Володимир*. Хрести дерев'яні. — Дніпропетровськ: "Поліграфіст" Овсянніков, 2003.
- Сковронек** — *Сковронек, Адель*. Ще раз про любов до України // Українське слово. — 2000. — Ч. 6. — 10–16 лютого.
- Скоруход** — *Скоруход О.* Прізвища сучасної Магдалинівки // Наше життя. Громадсько-політична газета Магдалинівського району Дніпропетровської області. — Магдалинівка. — 1993. — 5 жовтня. — С. 2–3.
- Сл. Пр.** — Газ. "Слово Просвіти".
- ССНП** — *Юрченко О. Ф., Івченко А. О.* Словник стійких народних порівнянь. — Харків, 1993.
- Стельмах** — *Стельмах М. П.* Кров людська — не водиця. — К., 1992.
- Супр.** *Супруненко В. П.* Ми — українці: У 2-х кн. — Дніпропетровськ: ВАТ "Дніпркнига", 1999. — Кн. 1.
- УГ** — Українська газета. — 1997. — 11 грудня.
- УМЛШ** — Українська мова та література в школі. — 1973. — № 11.
- УНП** — Українська народна приказка. — К.: Держлітвидав, 1936.
- УР** — Українське радіо. — 1999. — 7 березня.
- УРЕ** — Українська радянська енциклопедія. — К., 1984. — Т. XI.
- УРЕС** — Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. — К., 1966–1968.
- УС** — Українське слово. — 1999. — 14 січня.
- Франко** — Franko — Lesia — Ukraina. — Slovensky Printed. — 1900. — № 4.
- ФСУМ** — Фразеологічний словник української мови: В 2-х кн. — 2-ге вид. — К., 1992.
- ЧЖ** — Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (документи, спогади, список померлих). — Київ; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997.
- Чучка** — *Чучка, Павло*. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. — Львів: Світ, 2005.
- ІШС** — Шевченківський словник: У 2-х т. — К., 1976–1977.